

СРСР тов. Берія проект розселення спецпереселенців по областях і районах із зазначенням станцій розвантаження ешелонів;

4. Zobov'язати Сільгоспбанк (т. Кравцова) видавати спецпереселенцям, що направляються до Узбецької РСР, у місцях їх розселення позичку на спорудження будинків і на господарське обзаведення до 5000 крб. на сім'ю з виплатою до 7 років.

5. Zobov'язати Наркомзаг СРСР (Субботіна) виділити в розпорядження РНК Узбецької РСР борошна, крупи й овочів для видачі спецпереселенцям протягом червня — серпня ц. р. щомісячно однакову кількість згідно з Додатком 2. Видавати спецпереселенцям борошно, крупу і овочі протягом червня — серпня ц. р. безплатно в рахунок прийнятої у них у місцях виселення сільгосппродукції та худоби\*.

6. Zobov'язати НКО (т. Хрумова) передати протягом травня — липня ц. р. для посилення автотранспорту військ НКВС, розміщених гарнізонами в районах розселення спецпереселенців — в Узбецькій РСР, Казахській РСР і Киргизькій РСР, автомашин «Віліс» — 100 штук і вантажні — 250 штук, що вийшли з ремонту.

7. Zobov'язати Головнафтопостач (т. Широкова) виділити і відвантажити до 20 травня 1944 р. в пункти, визначені НКВС СРСР, автобензину 400 т і в розпорядження Узбецької РСР — 200 т. Поставки автобензину провести за рахунок рівномірного скорочення поставок усієї решті споживачів.

8. Zobov'язати Головпостачліс РНК СРСР (т. Лопухова) за рахунок збуту ресурсів поставити НК ШС 75 000 вагонних дощок (по 2,75 мл кожна) до 15 травня ц. р., НК ШС перевезти дошки своїми засобами.

9. Наркомфіну СРСР (т. Звереву) відпустити НКВС СРСР у травні ц. р. з резервного фонду РНК СРСР на проведення спеціальних заходів 30 млн. карбованців.

Голова Державного Комітету Оборони  
Й. СТАЛІН

Одержано 18.03.91.

Автор предпринял попытку на основе имеющихся публикаций, новых архивных материалов в какой-то мере ликвидировать «белые пятна», существующие в названной теме.

\* Спецпереселенцям — кримським татарам — для харчування в дорозі виділялося 900 т борошна, 160 т круп, 90 т м'яса, 90 т риби, 26 т жиру. Дані взято з Додатка № 1. Для Узбецької РСР додатково було поставлено 4080 т борошна, 1020 т круп, 4080 т овочів (Див.: ЦДАЖР СРСР: Колекція документів).

## Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

### Сталінізм і Україна \*

Ім'я О. Я. Шумського згадувалося і у свідченнях, що їх дав 26 грудня 1934 р. М. Г. Куліш:

«Запитання: Чи підтверджуєте Ви свої свідчення від 25.XII ц. р.

\* Продовження. Початок. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4, 5—8, 10—12.

про свою приналежність до контрреволюційної української націоналістичної організації?

**Відповідь:** Так, цілком підтверджую.

**Запитання:** Коли Ви вступили до організації?

**Відповідь:** У березні 1926 року. В організацію мене втягнули Хвильовий, Любченко Аркадій та Дніпровський.

**Запитання:** У чому полягала мета і завдання контрреволюційної організації, активним учасником якої Ви були?

**Відповідь:** Відрив України від СРСР, створення на території УРСР буржуазно-демократичної республіки. До цієї мети організація прагнула дійти шляхом усунення радянської влади збройним шляхом.

**Запитання:** З ким Ви були зв'язані з керівництва організації?

**Відповідь:** Я був зв'язаний з Яловим, Хвильовим і Досвітнім. Це було керівництво контрреволюційних сил по літературній лінії, так би мовити, проміжне керівництво, котре було зв'язане з центром нашої всієї організації — Шумським і Максимовичем. Після арешту Ялового і самогубства Хвильового я більш тісно зв'язався з Курбасом та Ірчаном.

**Запитання:** Чи було Вам відомо про підготовку керівництвом організації терористичних актів над рядом керівників партії та радвлади?

**Відповідь:** Так. Від Ялового та Курбаса я знав, що організація перейшла на терор, що його об'єктом намічені Постишев і Балицький, котрих ми вважали основними винуватцями розгрому нашої організації, що почався і продовжується».

Заарештований 8 грудня 1934 р. М. Г. Куліш на перших допитах (16, 17, 23 грудня) заперечував свою приналежність до будь-якої «контрреволюційної організації». І лише 25 грудня уповноваженому секретно-політичного відділу НКВС УСРР Проскуракову, який наполегливо «працював» з визначним українським драматургом, вдалося досягти успіху<sup>1</sup>.

Слід зауважити, що М. Г. Куліш ніколи не належав до партії боротьбистів. Однак це не завадило тим, хто в цьому був зацікавлений, «вписати» його у «боротьбистську» змову. Незадовго до цього, у червні 1934 р., під час «чистки» первинної партійної організації організаційного комітету письменників України його виключили з партії «за систему націоналістичних помилок, що особливо виявилось у ряді націоналістичних п'єс», а також «за активну підтримку і міцний зв'язок з націоналістичними контрреволюційними елементами (Курбас, Яловий)»<sup>2</sup>. М. Г. Куліш апелював до Комісії по чистці партії Дзержинського району Харкова, однак рішення залишилося незмінним.

Нині чимало говориться і пишеться про творчість М. Г. Куліша, вийшов друком двотомник його творів<sup>3</sup>. Вкрай важливо не тільки об'єктивно оцінити його творчу спадщину, а й відтворити надзвичайно складний і суперечливий внутрішній світ письменника, його психологічний стан. Цьому може певною мірою допомогти документ, що зберігся у слідчій справі. Це заява колишнього заступника завідуючого відділом редакції газети «Комуніст» Е. А. Штейнберга, який за зви-

<sup>1</sup> Саме на цьому допиті М. Г. Куліш заявив, що він є активним учасником «контрреволюційної націоналістичної організації, яка ставила за мету повалення Радвлади на Україні шляхом організації збройного повстання та здійснення терористичних актів над рядом керівників партії та Радвлади».

<sup>2</sup> Тарасова Л. Крещендо — Крещендо!... // Вечірній Харків.— 1990.— 1 листоп. Ця надзвичайно цікава публікація ґрунтується на стенограмі засідання комісії по чистці первинної організації КП(б)У організаційного комітету письменників. На нашу думку, цю стенограму варто надрукувати окремо.

<sup>3</sup> Куліш М. Г. Твори.— К., 1990.— Т. 1.— 509 с.; Т. 2.— 877 с.

нуваченням у приналежності до «контрреволюційної троцькістської організації» перебував у одній камері з М. Г. Кулішем. Уповноважений секретно-політичного відділу НКВС УСРР Проскураков прилучив цей документ до слідчої справи на тій підставі, що заяви М. Г. Куліша під час слідства суперечили змісту його бесід з Е. А. Штейнбергом. Прочитуємо уривки з заяви: «У камері зі мною мешкає Микола Гурович Куліш. Ідеї та положення, що їх у бесідах зі мною Куліш обстоює, переконали мене у тому, що він і зараз ще залишається найлютішим ворогом диктатури пролетаріату і комуністичної партії...

Москву Куліш порівнює зі старим Римом. Так само, твердить він, як старий Рим жив за рахунок своїх провінцій, висмоктував з них всі соки, концентрував у себе всі багатства, цінності та твори мистецтва, так само Москва живе за рахунок національних республік...

Керівників нашої партії Куліш вважає великодержавними шовіністами. Вони, мовляв, за розмовами про братерство народів, які живуть у Радянському Союзі, здійснюють, по суті, ідеал «єдиної неделимої». Яскравим представником великодержавництва на Україні Куліш вважає тов. Постишева...

Стан української літератури він вважає найсумнішим. Талановитий письменник повинен або відмовитись від української літератури, перекочувати до російської, або, якщо він послухає голос свого серця і напише справжній художній твір, його посадять у в'язницю. Ось чому в літературі на Україні залишилися одні посередності, брехуни та бездари. У Радянській Україні література приречена на животіння, на провінціалізм, вона ніколи не досягне рівня великої світової літератури...

Бути письменником з пролетарською ідологією та великим митцем — речі несумісні, на думку Куліша. Всі талановиті люди, говорить він, завжди були в конфлікті зі своїм суспільством».

Надзвичайно цікавою є оцінка М. Г. Кулішем підсумків культурного будівництва: «Загальний висновок щодо будівництва культури на Україні Куліш робить сумний. Балицький, каже він, може тільки руйнувати. Йому скажуть, так він ще три тисячі заарештує за одну ніч. А от створювати нема кому. Усе цінне й талановите розігнане й знищене».

І нарешті, М. Г. Куліш пояснював те, що трапилось з ним та з іншими літераторами, говорячи, що «політика — жорстока річ», що «держава заарештовує не тих, хто винен, а кого слід взяти з політичних міркувань». Знов прочитуємо заяву: «Звідси виходить, що справи фабрикуються або створюються «брудними методами», як любить інколи висловлюватися Куліш. Він вважає, наприклад, справи про терористичну діяльність українських націоналістів вигаданими і сфабрикованими. Ця правда, каже він, виявиться. Ми взаємо заповітні таємниці давнього Єгипту, розкопуючи піраміди. Тим більше правда нашої доби, вона обов'язково виявиться і ми будемо виправдані...

На завершення слід вказати на те, що Куліш журиться про «наш народ», котрий, мовляв, не вихований. Ми, каже він, не пережили щасливої доби демократії, а прямо перескочили з царської деспотії у нову деспотію, яка зветься диктатурою пролетаріату».

На допиті 4 березня 1935 р. М. Г. Куліша запитали про ще одного літератора, якому інкримінувалася участь у боротьбистській «змові». Йшлося про В. Л. Поліщука та про те запитання, яке він поставив Сталіну під час прийому у 1929 р. у ЦК ВКП(б) делегації українських літераторів. В. Л. Поліщук тоді поцікавився, чи будуть приєднані до України ті райони Росії, більшість населення яких становлять українці. «Поліщук своїм запитанням, — сказав М. Г. Куліш, — хотів показати, що, мовляв, рівноправності націй в СРСР ще немає і національне питання ще не розв'язане».

Син М. Г. Куліша, В. М. Куліш у своїй книзі спогадів «Слово про

будинок «Слово»<sup>4</sup> так згадує про В. Л. Поліщука: «Однією з маркантних постатей «Слова» був поет Валеріян Поліщук. Невеликого росту, з чудовими очима, які успадкували по ньому син Марко і донька, веселий і товариський. Пригадую одне фото з Кавказу, на якому тато сидів на бугафорному коні, а Поліщук стояв над татом, замахнувшись палицею. Це тоді, коли тато відпочив у Кисловодську останній раз перед арештом»<sup>5</sup>.

Як і його колегам-письменникам, В. Л. Поліщуку напередодні арешту (він був заарештований 6 грудня 1934 р.) жилося дуже скрутно. Це засвідчує, зокрема, лист, який він написав у лютому 1934 р. до ЦК КП(б)У: «До зав. Культпропа ЦК КП(б)У. Користуюся з Вашого прихильного дозволу звертатися до Вас, коли у мене виникне якась потреба. Саме така потреба і наспіла. Я опинився в неможливому психологічному і матеріальному стані з таких причин:

1) Книжку «До серця Азії» розміром на 20 друк. арк., яку після рецензії т. Галушка і консультації т. Ганса оце вже вдруге набрано і заверстано, видавництво «Радянська література» відмовилось друкувати і заявило, що книжка йде в розбор як націоналістична, хоч цю книжку рецензували і дозволяли до друку ціла низка знаних тт., зокрема т. Кірієнко — ред. в-ва «На варті», т. Байдебуря, т. Галушко й ін. Зі свого боку я ще раз по заверстаному міг би зробити потрібні випуски і виправки, аби цей твір, в який я вклав багато художньої снаги, пішов на користь радянському суспільству.

2) В тому ж в-ві мені заявили, що моя 15-літня робота як поета відпадає, як шкідлива, і тому відмовились за договором перевидати бодай частину вибраної лірики, що дало б мені і моральну підтримку, і матеріальну. Так само інше в-во «ЛІМ», уклавши зо мною договора на перевидання кн. про Донбас, відмовилось її друкувати.

3) Нарешті не так давно я здав в-ву «Радянська література» свій новий чималий роман «Завзятий вік» на 23 друк. арк., де змалював, затаврувавши, новобуржуазного типа — Граїду Грізо, протиставив йому позитивного комуніста Захара Новикова, і між ними вивів сповнену протилежностей і хитань еволюцію молодого спеціаліста Брока, що прийшов від буржуазного до радянського табору... На жаль, у своїй писаній рецензії голова в-ва «Радянська література» т. Агупф відзначив лише негативні, на його думку, риси в романі і тим немов підкреслив, що з романом справа безнадійна і немов на ствердження цього висновку після вищезгаданих заяв про «До серця Азії», мою лірику припинив мені всяку виплату грошей за роман, а це було єдиним засобом мого існування, а значить і моєї творчої діяльності, і ось я вже 2 місяці живу з того, що продаю свою бібліотеку...

Гадаю, що певна одіозність до моєї літ. постаті, а головне, гіпертрофоване почуття відповідальності та, мабуть, і страхок декого за мою особу і спонукали в-во «Радянська література» думати розсипати вдруге набрану книжку та поставити мене в неможливі щодо переробки роману умови, як і взагалі над психологічною і матеріальною прірвою.

Отже, прохаю Вашої участі і допомоги.

З привітом — В. Поліщук.

23.ІІ.1934»<sup>6</sup>.

Однак допомоги він не одержав. Натомість було зроблено все, щоб довести його «націоналізм» і «контрреволюційність». Для цього, зокрема, за вже перевіченим рецептом, широко використовувалися уривки чи навіть окремі фрази з листів, літературних творів, нотаток.

<sup>4</sup> Йдеться про будинок «Слово» у Харкові по вулиці Червоних Письменників, зведений у 1930 р. спеціально для українських літераторів.

<sup>5</sup> Куліш В. Слово про будинок «Слово». — Торонто, 1966. — С. 46—47.

<sup>6</sup> Цит. за: Листи поета // Літературна Україна. — 1987. — № 42.

Були прискіпливо вивчені всі «компрометуючі» нотатки з блокноту В. Л. Поліщука. Наведемо деякі з них:

«Ударництво — це зовше функція бідності, це справжній тришкин кафтан».

«Богданов безперечно геніальний філософ нашої доби, що стає вище Бергсона і Леніна».

«Була в художньому інституті розправа над Єрмиловим. Скільки тваринної тупості й жорстокості, невиправданої злоби й плазкого холуйства у сучасній молоді. Але на цьому тлі особливо ... світять чисті й правдиві примірники нашої молоді. Виступ одної студентки, Філатової, що вся палахкотіла пристрастями правдивості й обурення. Вона боролась проти тупості й дрібної злоби — і це для мене компенсувало розчарування до сучасного безідейного... в масі молодого покоління».

«Було б скучно й небезпечно, коли б світ раптом почав шукати шляху до свого розвитку в одній якійсь системі, що цього досі немає і, очевидно, ніколи не буде».

«Хочете загубити масу, яка з вами йде, — підкладайте примусовість під її бажання і вона їх зірве й розтратить як динаміт трощить камінь».

З приводу останнього афоризму В. Л. Поліщук змушений був 13 січня 1935 р. дати спеціальне пояснення. На запитання, який політичний смисл має цей афоризм, він відповів: «Цей афоризм являє собою загальне історичне формулювання взаємостосунків маси і влади. Цей афоризм можна тлумачити по-різному і в цьому його хибність».

Значну роль у звинуваченні В. Л. Поліщука в націоналізмі відіграли свідчення заступника головного редактора видавництва «ЛІМ» Я. Олесича. Власне, це була розгорнута «викривальна» рецензія на творчий доробок поета<sup>7</sup>. І знадобилася вона невипадково, адже практично до березня 1935 р. В. Л. Поліщук відкидав висунуті проти нього звинувачення. На суді він, як і А. С. Панів, лише частково визнав свою вину<sup>8</sup>. Єдиним з 17 засуджених учасників «справи боротьбистів», хто до кінця категорично відкидав і не визнав навіть частково звинувачення, був Л. Б. Ковалів.

Ось як характеризував його у своїх спогадах І. Майстренко: «Цікавою постаттю був Левко Ковалів. Однорічник Гринька<sup>9</sup>, він був професійним революціонером-боротьбистом. Винятково обдарована люди-

<sup>7</sup> «В. Поліщук, — зазначав, зокрема, Я. Олесич, — у своїй творчій роботі завжди стояв на ворожих пролетаріатові позиціях... До 15-річчя Жовтневої революції В. Поліщук здав у альманах своє оповідання, де й (воно) було надруковано під назвою «Орден зеленого світлячка». У цьому оповіданні автор писав: «... В тій частині України, що своїм краєм прилягає до Чорного моря і впирається в перші кавказькі бар'єри».

В. Поліщук, таким чином пропагує фашистські гасла, програму створення єдиної «Соборної України», до складу якої буде входити й Північний Кавказ і Кубань. Це програма українських фашистів». А ось типовий приклад того, як в рецензії «аналізувалися» вірші В. Л. Поліщука: «У вірші «Чуття» автор пише:

«Шлунок тяжко став,  
Камінь їжі з кислоти  
Все не йде ніяк.  
А в чуття, гляди, прийшла  
Невдоволеність така».

Автор відверто пише про голод. Хліба немає — камінь, кислота. Шлунок зупиняється. Приходить невдоволення. Ось фарби життя, в яких подає Поліщук (так у тексті. — Ю. Ш.).

У цьому ж вірші автор далі пише:

«Прутень зашарів.  
Піднімає кров густу».

Прутень — чол. член. — Порнографія».

Фактично, в такому дусі витримана вся «рецензія» Я. Олесича.

<sup>8</sup> М. Г. Куліш, В. Л. Поліщук, Д. Є. Кудря, О. І. Ковінька після суду подали скарги, а згодом клопотання про помилування.

<sup>9</sup> Йдеться про Г. Ф. Гринька.

на, Ковалів був математиком, шахістом, малярем. Його знамениті ілюстрації «безпредметного стилю» до **Блакитного роману** Гната Михайличенка вражали оригінальністю, психологічним змістом і дуже пасували до роману Михайличенка... Про Ковалева мені розповідав колишній член ЦК КПСР (боротьбистів) Вячеслав Лашкевич (псевдонім Барон), який ще до самоліквідації боротьбистської партії перейшов до більшовиків. Лашкевич казав, що коли Ковалів говорив на засіданні ЦК, напрошувалося брати олівець і записувати. Ковалів до КП(б)У не пішов і залишився безпартійним»<sup>10</sup>.

Заарештований 5 грудня 1934 р. Л. Б. Ковалів на допитах та очних ставках тримався незалежно і відкидав висунуті проти нього звинувачення, спростовуючи свідчення, які дали Г. Д. Епик, М. С. Волобуєв, М. М. Полоз, Ю. І. Озерський та ін. Прочитуємо уривок з протоколу очної ставки, що її провів 11 січня 1935 р. між Л. Б. Ковалевим та Г. Ю. Епіком оперуповноважений секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР М. Д. Грушевський:

**Запитання:** Обв. Епик, що Вам відомо про приналежність Коваліва до контрреволюційної організації «ОУН»?

**Відповідь:** Ковалів є учасником контрреволюційної організації «ОУН».

Вперше мені про це стало відомо навесні 1934 року від члена керівництва нашої організації Куліша. У розмові зі мною про кадри організації у квітні м(іся)ці 1934 року Куліш повідомив мені про те, що членом нашої організації є Левко Ковалів.

У подальшому учасник нашої організації Валер'ян Поліщук підтвердив мені інформацію Куліша...

**Запитання:** Обв. Ковалів, Ви визнаєте свою приналежність до контрреволюційної організації «ОУН»?

**Відповідь:** Ні. Я ніколи не був членом контрреволюційної організації «ОУН».

**Запитання:** Обв. Ковалів, чи знайомі Ви особисто із згаданими у свідченнях обв. Епіка письменниками Кулішем та Поліщуком?

**Відповідь:** Так. З названими Епіком письменниками Кулішем та Поліщуком Валер'яном я особисто знайомий.

**Запитання:** Обв. Епик, окрім Куліша та Поліщука, чи були у Вас розмови з іншими членами організації про приналежність Коваліва до контрреволюційної організації і в якому розрізі ці розмови велися?

**Відповідь:** Приналежність Коваліва до організації я стверджую так у тексті. — Ю. Ш.). Окрім Куліша і Поліщука, з котрими у мене були неодноразові розмови про діяльність організації, у процесі яких згадувався Ковалів як член організації, у мене була також розмова з Буревієм Костянтиним про Коваліва як члена організації...

...Окрім Буревія про це мені говорив також і Поліщук Валер'ян...

Остання обставина, яку я вважаю за потрібне повідомити слідству про Коваліва — це моя з ним розмова по телефону у другій половині жовтня 1934 року. Зателефонувавши мені..., Ковалів поцікавився у мене про номер телефона помешкання Смирнова у Москві, де можна зв'язатися з Буревієм. Я цей номер телефона йому повідомив. Розмова ця відбулася у мене з Ковалевим у Харкові, куди він в той період часу приїздив читати якісь лекції.

**Запитання:** Обв. Ковалів, Ви підтверджуєте свідчення обв. Епіка?

**Відповідь:** Членом контрреволюційної організації я себе не визнаю.

<sup>10</sup> Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні.— Едмонтон, 1985.— С. 124.

Про розмови, що велися про мене у колах організації, мені нічого відомо не було. Ніяких телефонних розмов з Епіком я не вів».

Поведінка і тверда позиція Л. Б. Коваліва створювала для слідства постійний «дискомфорт». Одним із свідчень цього є рапорт, що його надіслав М. Д. Грушевський на ім'я Б. В. Козельського. У цьому документі, зокрема, зазначалося, що «Ковалів Левко Борисович, у процесі слідства дозволив ряд провокаційних вихваток та образ, що стосуються як особисто мене, так і органів НКВС взагалі».

У рапорті також зазначалося, що після очних ставок з Г. Д. Епіком та О. А. Полоцьким Л. Б. Ковалів заявив, що це інсценована М. Д. Грушевським «чергова провокація», а на останньому допиті 20 березня 1935 р., «будучи очевидно інформованим кимось з ув'язнених про розстріл свого співучасника, терориста Лебединця, Ковалів заявив, що свідчення Лебединця і протокол очної ставки з ним підроблено...»

25 березня 1935 р., напередодні неправедного суду, Л. Б. Ковалів категорично відмовився підписати протокол про закінчення попереднього слідства, заявивши, що ніякого судження у своїй справі висловити не може, оскільки «не ознайомлений з обвинувальним актом». А коли йому запропонували ознайомитися з цим актом, він відмовився.

Однак взагалі слід визнати, що поведінка Л. Б. Коваліва була нетиповою для тих, хто проходив по «справі боротьбистів». «Драматургам» з НКВС вдалося досягти свого і із свідчень обвинувачених вимальовувалася небезпечна для можновладців картина «боротьбистської змови»<sup>11</sup>.

Ця картина доповнювалася заявами, що їх написали у НКВС УСРР О. А. Полоцький та С. М. Семко-Козачук. Останній (його заява датована 13 січня 1935 р.) згадував А. А. Хвилю (який «підтримував націоналістичні елементи, сприяв розстановці їх на культурному фронті»), а також П. П. Любченка. Так створювався ґрунт для «викриття» наступної «боротьбистської змови» у 1937 р.

Літераторів, які проходили у «справі боротьбистів» у 1935 р., звинувачували, крім усього, в підготовці так званої «фашистської зміни» боротьбистської контрреволюційної організації. Як говорилося у обвинувальному висновку, ця робота проводилася через «літературні кадри письменників-націоналістів Ялового, Хвильового, Досвітнього, Куліша та ін., упроваджуючи ці кадри у літературні організації, котрі були легальною базою для контрреволюційної націоналістичної роботи на літературному фронті». На підтвердження цього наводилися типові для 30-х рр. необ'єктивні політичні оцінки діяльності літературних угруповань «Гарт», «Плуг», «Вапліте», що існували до створення у 1934 р. Спілки письменників України. «Вапліте» звинувачувалося в тому, що виставила «на своєму прапорі вже відверту націонал-фашистську програму хвильовізму-шумськізму». Ніяких доказів цього не було, крім, зрозуміло, свідчень заарештованих та вже засуджених по справі «Української військової організації». Безпідставними слід визнати також обвинувачення письменників у підготовці «націонал-шовіністичної» художньої літератури та організації «боротьбистських повстанських сил».

Тим не менше вирок, як вже зазначалося, було винесено. 15 чоловік були засуджені на 10 років позбавлення волі, 2 — на 7 років. Значна частина з них опинилася на Соловках. Про перебування там В. Ф.

<sup>11</sup> Методи видобуття зізнань пізніше розкрили ті учасники справи, яким пощастило вижити. Так, Г. Й. Майфет, відбувши свій строк у 1946 р., наприкінці 1950 р. знов був заарештований фактично за свої минулі «гріхи». На допиті 4 січня 1951 р. він заявив: «Про боротьбизм я узнав лише на слідстві; мені, як і іншим підсудним, була запропонована для читання інструкція про походження боротьбизму». 29 січня 1951 р. він заявив: «Брехливі свідчення на слідстві у 1934—1935 рр. я дав в результаті тиску, що мав місце з боку слідства. На слідстві мені заявляли, що якщо я не визнаю себе винним у терорі, то буду розстріляний без суду».

Штангея та Г. Д. Епіка свого часу згадував В. О. Мисик<sup>12</sup>. Серед тих, хто помер під час «українізації» Соловків був Є. П. Плужник. Збереглися спогади про останні дні поета. Ці спогади записав Іван Гришин-Грищук зі слів Миколи Тайги, українця, котрий був санітаром у табірному лазареті. Ось що говорить, зокрема, у цих спогадах: «Лікар Санджак, жертва процесу СВУ, був приречений на злам, поет Плужник — на смерть. Шляхи їхні схрестилися, як схрещуються в полі стежки. Санджак, уже «вольняжка», лікував Плужника. Сухоти з'їдали поета, і лікар, з очевидної поваги до знаменитого митця, допомагав йому, чим тільки міг. На жаль, Соловецька тюрма особливого призначення не давала великих шансів на таку допомогу, і від цього обидва страждали, мов загнані в клітку тварини.

Микола Тайга, слугуючи обом, лікареві й поетові, мовчки придивлявся до земляків...

Одного дня надвечір, коли палату покинули лікар і медсестри, Євген Павлович недбало, наче йшлося про якусь дрібницю, звелів Миколі роздати свої речі хворим. Ще й сам спромігся дістати з-під подушки торбинку з двома спідними сорочками, потертими вельветовими штанами, рушником, милом, зубною щіткою... Знайшов між лахами кілька зім'ятих клаптів паперу, помережаних віршами. Прочитав, зім'яв у кулаці кинув на долівку.

— Нащо ви це робите, Павловичу? — запитав Микола з побожною, змішаною зі страхом, підіймаючи папірці.

— Буду вмирати, Миколо, — відповів Плужник з гіркою посмішкою, бо недуга для нього була настільки очевидна, що він чув її в своїй крові. Принеси-но мені холодної води, я вмийся, пригадаю Дніпро і вмру. Маю досить сили подивитись у вічі власній смерті.

Він підвівся, перемагаючи біль і втому, сів на ліжку. Від натопленої груби несло страшною задухою, яка, попадаючи в його зотлілі легені, зовсім знесилювала їх. Знадвору доносилося завивання вітру. А тут — безсилля. Туга зламаної душі. Поглянув на опухлі, мов колоди, ноги, погладив їх, і по змарнілих щоках скотилися дві сріблясті слюзинки. Кінець неблаганно наближався... Поет відкинувся на подушку, ніби хотів передімати, глянув на загразоване вікно.

— Чи ти бачиш, Миколо, сонце?

— Яке сонце серед зими? — Микола зиркнув на нього, ніби нічого не зрозумів. Але поет більше не вернувся до цієї розмови.

До палати западали вечірні сутінки короткого зимового дня. За вікном на тлі похмурого неба вимальовувалися таємничі обриси. Поступово небо темніло і ці обриси розпливалися, аж поки не щезли зовсім. У важкій запомороченій напівсвідомості поет, мабуть, відчував, яке все довкола нього задушливе, і нема ні найменшої змоги вільно зітхнути, випростатися, піднятися, воскреснути.

Плужника кинуло в жар. Від шаленого кашлю він аж звивався. Відтак якусь хвилю не міг віддихатися, але його очі, глибоко запалі в орбіті, все ще яскрили живим блиском. Микола наклав його ковдрою, накинувши поверх неї Плужникове домашнє руде пальто, перешите із солдатської шинелі. Потім узяв тазик, обережно, навшпинець, вийшов з палати. Трохи покрутився біля входу, перш ніж наважитися знову вернутися до палати. Врешті, дійнятий якимось нез'ясованим докором сумління, переступив поріг палати. Плужник лежав нерухомо, з примруженими очима, ніби спав..

Микола торкнувся чола поета. Воно було холодне.

Це сталося 2 лютого 1936 року.

Тіло Плужника віднесли в підвальну келію, де був морг. Уранці наступного дня чи то з волі тюремного начальства, чи, може з якихось інших міркувань труп анатомували. Знявши череп, Санджак побачив

<sup>12</sup> Мисик В. Сторінка пам'яті // Літературна Україна.— 1987.— № 33.

на хвилястих звивах мозку чорні плями. Такі ж самі плями темніли в ямі розтятих грудей...

Тюремне начальство, оглянувши понівечений труп, звеліло поховати його. До ноги Плужника прив'язали бирку з № 1137.

День хилився вже до вечора, коли відбувся похорон. Микола поклав замотане в старе лахміття тіло поета на санчата і разом з кількома зеками (був серед них і письменник Валер'ян Підмогильний), озброєними заступами, повезли труп за мури монастиря, в улоговину на спускові до моря.

Тут і поховали. «Без квітів і без поминок»<sup>13</sup>.

Трагічним був й фінал М. Г. Куліша, В. П. Підмогильного, В. Ф. Штангея, Г. Д. Епіка, Ю. П. Мазуренка, М. П. Любченка, А. С. Паніва, розстріляних за постановою особливої трійки УНКВС по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. Їх вписали до «справи № 103010-37 р. оперативної частини Соловецької тюрми ГУДБ НКВС СРСР на 134 чоловіки українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні строки за к/онтр/-р-/еволюційну/ діяльність на Україні, котрі, залишаючись на попередніх к/онтр/-р-/еволюційних/ позиціях, продовжуючи к/онтр/-р-/еволюційну/ шпигунську, терористичну діяльність, створили к/онтр/-р-/еволюційну/ організацію «Всеукраїнський центральний блок». Головував на засіданні і затвердив список жертв, в якому всього 266 чол., В. Л. Заковський — як вважає Р. О. Медведєв, «найбільш «талановитий» організатор процесів 1936—1938 рр.»<sup>14</sup>, пізніше знищений Сталіним. За цією постановою також були розстріляні й деякі члени Спілки революційних письменників «Західна Україна»<sup>15</sup>. А В. Я. Вражливого-Штанька було страчено за окремим рішенням в грудні 1937 р.

12 травня 1956 р. на підставі додаткової перевірки Головний військовий прокурор звернувся до Військової колегії Верховного суду СРСР з пропозицією припинити карні справи колишніх учасників «справи боротьбистів». А у серпні 1956 р. всі вони були реабілітовані.

У 1990—1991 рр. з'явилися перші публікації, спеціально присвячені справі так званої «контрреволюційної боротьбистської організації»<sup>16</sup>. Поза сумнівом, цю роботу варто продовжувати і написати справжню історію трагічної загибелі кожного з учасників цієї сфабрикованої справи. Кожен з цих людей заслуговує на особливу увагу.

#### У БОРОТЬБІ З «ПРИХОВАНИМИ ТРОЦЬКІСТАМИ»

На січневому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У П. П. Постишев у своїй доповіді зазначав: «Я хотів би... коротко спинитися на діяльності уламків розгромленого троцькізму на Україні.

Троцькісти у своїй контрреволюційній боротьбі проти партії і Радянської влади мають тут, на Україні, свою специфіку. У чому полягає ця специфіка? Ця особливість діяльності троцькістів на Україні полягає в тому, що троцькісти вели й ведуть тут свою контрреволюційну роботу в блоці з різними націоналістичними та іншими контрреволюційними організаціями»<sup>17</sup>.

<sup>13</sup> Гришин-Гришук І. Останні дні поета // Дніпро.— 1990.— № 2.— С. 123, 124, 125.

<sup>14</sup> Див.: Встреча с читателями // Аргументы и факты.— 1989.— № 3.

<sup>15</sup> Український публіцист у Канаді П. Кравчук порушив питання про долю тих, хто належав до цієї творчої спілки (Див.: Літературна Україна.— 1989.— № 50). Сьогодні можна сказати, що дати смерті багатьох письменників, що, зокрема, друкувалися у довіднику «Письменники Радянської України», були сфальсифіковані. Так, за вже згаданою постановою «особливої трійки» були розстріляні М. Д. Ірчай, М. А. Качанюк, В. І. Атаманюк-Яблушенко, М. К. Козоріс, Й. М. Зазуляк, М. М. Лозинський, П. Ф. Піддубний-Толмачов.

<sup>16</sup> Див.: Шаповал Ю. Розстріляне відродження // Вечірній Харків.— 1990 р.— 14, 19 грудня; Знищене відродження // Радянська Україна.— 1991.— 19 січня.

<sup>17</sup> Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 473, арк. 61.

Такий підхід до колишніх учасників троцькістської опозиції (коли їх об'єднували з «націоналістами») не був випадковим. Адже він давав можливість не тільки проводити лінію на винищення тих, хто хоч якоюсь мірою поділяв погляди Л. Д. Троцького, а й завершити розгром українського національного відродження.

29 липня 1936 р., напередодні політичного процесу над Л. Б. Каменевим та Г. О. Зінов'євим, ЦК ВКП(б) надіслав у партійні організації «закритий лист» під назвою «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку», в якому, зокрема, говорилося: «Тепер, коли доведено, що троцькістсько-зінов'євські недолюдики об'єднують у боротьбі проти Радянської влади найбільш озлоблених і запеклих ворогів трудящих нашої країни, — шпигунів, провокаторів, диверсантів, білогвардійців, куркулів і т. д., коли між цими елементами з одного боку, і троцькістами та зінов'євцями, з другого боку, стерлися всякі грані, — всі наші партійні організації, всі члени партії повинні зрозуміти, що пильність комуністів необхідна на будь-якій ділянці і в усякій обстановці.

Невід'ємною якістю кожного більшовика в теперішніх умовах повинно бути вміння розпізнавати ворога партії, хоч би як добре він не був замаскований»<sup>18</sup>.

Протягом 1935—1936 рр. по областях республіки прокотилася хвиля справ «контрреволюційних організацій» на зразок сфабрикованої справи «Соціал-демократичної партії України» на Харківщині. У другому півріччі 1935 р. у порівнянні з першим півріччям цього ж року, їх кількість збільшилася на 95,9%, а у першому півріччі 1936 р., у порівнянні з другим півріччям 1935 р., — на 20,8%<sup>19</sup>. Зокрема, якщо Харківською спецколегією у 1935 р. було розглянуто 405 справ, то у 1936 р. — 796, Дніпропетровською відповідно 235 і 526, Донецькою — 358 і 534, Київською — 317 і 424, Чернігівською — 159 і 348, Вінницькою — 170 і 268, Одеською — 133 і 256, у Молдавській АРСР — 37 і 81<sup>20</sup>. Найчастіше засуджених звинувачували у «контрреволюційній» та «троцькістській» агітації.

І лютого 1935 року рішенням Секретаріату ЦК КП(б)У з партії було виключено Самійла Борисовича Гулька, члена партії з 1919 р. Його звинувачували в тому, що він, мовляв, залучив до роботи у видавництві троцькістські елементи, а також у тому, що до плану видань були включені книги Г. О. Зінов'єва і Л. Б. Каменева (у момент виникнення справи Гулько був редактором української єврейської газети «Дер Штерн» і секретарем парткому Держнацменвидавництва у Харкові). Пізніше С. П. Гулько працював інструктором Швейтекстиль-промспілки в Харкові.

10 лютого 1937 р. С. Б. Гулько написав заяву на ім'я Сталіна, додавши детальну записку про історію виключення з партії. Він, зокрема, зазначав, що секретаріат ЦК КП(б)У прийняв рішення заочно, що книга Л. Б. Каменева про М. Г. Чернишевського готувалася до видання, «коли Каменева ще не викрили», а книга Г. О. Зінов'єва про К. Лібкнехта взагалі не планувалася. «Я, — писав С. Б. Гулько, — уже два роки вважаюся виключеним, я повністю ізольований від громадського життя, всі мої колишні товариші і друзі відсахнулися від мене, уникають мене, як звичайно бояться і уникають прокаженого.

Переживання ці не з легких, але я не втратив віри в партію і в те, що раніше чи пізніше помилку щодо мене буде виправлено».

І такого роду листів до «батька народів» було чимало.

Втім, слід зауважити, що боротьба проти «прихованих троцькістів»

<sup>18</sup> Закрытое письмо ЦК ВКП(б) «О террористической деятельности троцкистско-зиновьевского контрреволюционного блока» // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 8.— С. 115.

<sup>19</sup> Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—1, спр. 3008, арк. 4.

<sup>20</sup> Там же, арк. 5.

на Україні розпочалася не в 1935 р., а ще до вбивства С. М. Кірова — у жовтні 1934 р. Саме тоді Оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів і посібництво їм з боку гнилих і ліберальствуючих елементів». Цей документ з грифом «Цілком таємно» був затверджений 22 жовтня 1934 р. і в ньому, зокрема, зазначалося: «ЦК КП(б)У на своєму листопадовому пленумі (1933 р.) поставив з всією гостротою перед партійними організаціями України питання про те, що «у даний момент головну небезпеку являє місцевий, український націоналізм, що змикається з імперіалістичними інтервентами...».

Однак внаслідок недостатньої більшовицької пильності з боку окремих партійних організацій залишки розгромленого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів продовжували на деяких ланках, особливо у окремих наукових і навчальних закладах, свою шкідницьку роботу... А керівник Держплану України Коцюбинський навіть встав на шлях прямого прикриття дворушництва троцькіста Наумова, котрий проліз до цього закладу...

Виходячи з встановлених фактів, ЦК КП(б)У постановляє:

**Гуревича** — за активну участь як співавтора та співредактора з націоналістами і троцькістами в підручниках, у яких протягалася платформа контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів, за те, що він не намагався розкритикувати найгрубіші перекручення марксизму-ленінізму у своїх власних працях, за те, що він не вважав своїм партійним обов'язком допомогти партії розкрити контрреволюційну роботу націоналістів і троцькістів, за те, що працюючи культпропом Харківського обкому, допомагав влаштовуватися з ВУАМЛІНу троцькістам (Бронов, Ландесман) — з партії виключити.

**Левика** — за участь у контрреволюційному угрупованні з партії виключити.

**Блудова** — ректора Харківського університету — за приховування і посібництво націоналістам і троцькістам, за влаштування явних троцькістів і націоналістів (Бронов, Великий) — з партії виключити.

**Шахара** — за спільне з націоналістами і троцькістами редагування підручників, за протягування в цих підручниках троцькістської і націоналістичної контрабанди — з партії виключити.

**Бронова** — як дворушника і учасника контрреволюційного троцькістського угруповання — з партії виключити.

**Борева** — як пристосуванця, як чужого партії, як пособника російських великодержавних шовіністів, українських націоналістів і троцькістів — з партії виключити.

**Осадчому, Ефроїмському і Афоніну** за те, що вони, беручи участь у створенні підручників разом з Чичкевичем, Винокуром та іншими, допустили протягування у цих підручниках націоналістичної та троцькістської контрабанди, — оголосити сувору догану з попередженням і звільнити з викладацької та наукової роботи.

**Коцюбинського Ю. М.** — за прикривання дворушництва контрреволюціонера троцькіста Наумова — з роботи голови Держплану звільнити і вивести із складу ЦК КП(б)У».

Остаточна редакція цього документу належала С. В. Косіору, П. П. Постишеву, М. М. Попову, П. П. Любченку<sup>21</sup>. З листопада 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про контрреволюційну роботу рештків націоналістів і троцькістів та допомогу їм з боку гнилих і ліберальствуючих елементів», а також питання «Про т. Коцюбинського Ю. М.», з якого було прийняте таке рішення: «а) Коцюбинського Ю. М. за прикриття дворушництва контрреволюціонера троцькіста Наумова — з роботи Голови Держплану УСРР зняти і внести Пленуму

<sup>21</sup> Там же, оп. 6, спр. 341, арк. 58.

ЦК КП(б)У опитом пропозицію про виведення його зі складу ЦК КП(б)У.

б) Коцюбинського відкомандирувати в розпорядження ЦК ВКП(б)»<sup>22</sup>.

Тоді ж, у листопаді 1934 р. М. Ю. Коцюбинського вивели із ЦК КП(б)У<sup>23</sup>, а 20 березня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У виключило його з партії як «двурушника, троцькіста»<sup>24</sup>.

15 вересня 1936 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У разом з членами і кандидатами у члени ЦК КП(б)У був обговорений «закритий лист» ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 р.

«ЦК КП(б)У, — зазначалося у постанові, — вважає... встановленим, що лідери троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного центру організували на Україні через троцькістів Коцюбинського, Логінова, Голубенка, Мухіна та Нирчука якнайтісніший блок з українськими націоналістами, з прибічниками коновальців та левицьких, з викритими на Україні агентами польських та німецьких фашистів — з метою вбивства товариша Сталіна та керівників України — тт. Косіора і Постишева»<sup>25</sup>.

В цей час Ю. М. Коцюбинський та ще 24 чол., яким інкримінували участь у «контрреволюційній троцькістській організації на Україні, вже були позбавлені волі постановою особливої наради при НКВС СРСР.

Одержано 01.10.91.

(Далі буде)

<sup>22</sup> Там же, арк. 83.

<sup>23</sup> Там же, оп. 1, спр. 455, арк. 2.

<sup>24</sup> Там же, оп. 6, спр. 373, арк. 146.

<sup>25</sup> Там же, спр. 409, арк. 59.

В. Д. Босчко (Київ),  
О. І. Ганжа (Київ),  
Б. І. Захарчук (Київ)

### Кордони України: історія та проблеми формування (1917—1940 рр.)

Автори розкрили суть процесу формування кордонів сучасної України в 1917—1940 рр., тобто в період, коли він проходив найбільш інтенсивно і кордони української держави були в цілому визначені.

Прагнення народів національно-державних утворень, що донедавна входили до складу колишнього Союзу РСР, здобути реальну незалежність — закономірний процес їх історичного розвитку. За таких умов цілком зрозумілим є непересічний інтерес урядів та народів цих нових держав до такої делікатної проблеми, як історія встановлення між-республіканських кордонів. Актуальність даної проблеми зумовлюється тим, що радянські вчені досі фактично не досліджували її, дотримуючись офіційних пропагандистських тверджень про неминуче злиття націй і народностей в СРСР. У той же час процеси, що відбуваються зараз у відносинах між республіками колишнього Союзу, переконливо свідчать, що питання кордонів поступово набуває дедалі більшої політичної і практичної ваги. Яскравим прикладом цього є збройний конфлікт навколо Нагірного Карабаху, що триває вже кілька років.